

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

УДК 75.041:27-726.1]:75.058

КИЛИМИ НА ПОРТРЕТАХ МИТРОПОЛИТА ДМИТРИЯ ТУПТАЛА (1651–1709): РЕКОНСТРУКЦІЯ ТА АТРИБУЦІЯ ОРНАМЕНТІВ

Галина КОГУТ

*Кафедра театрознавства та акторської майстерності,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Валова, 18, Львів, Україна, 79000
тел.: 0322 296 41 97; e-mail: kohut_ua@yahoo.com*

Досліджено п'ять зображень килимів на портретах митрополита Дмитрія Туптала. З'ясовано, що вони з різним ступенем достовірності відтворюють один і той самий анатолійський виріб “семигородського” типу.

Ключові слова: Гетьманщина, портрет, митрополит Дмитро Туптало, “семигородський” килим.

Зображення килимів на європейських портретах з'явилися в епоху Ренесансу, коли з розвитком портретного жанру художники, серед яких зокрема славетний Ганс Голбейн молодший, почали зображати килими у своїх живописних композиціях. Вони використовували декоративні властивості килимів, а також їхнє символічне значення: будучи предметами розкоші, килими засвідчували багатство, високий соціальний статус та вишуканий смак портретованих. На основі цих зображень дослідники килимарства реконструюють орнаментальні композиції виробів, які служили моделями. А ті, своєю чергою, стають хронологічними маркерами для датування збережених пам'яток і подають важливу інформацію для вивчення тогочасного європейського ринку східних килимів¹.

Зображення килимів можна зустріти і в давньому українському живописі, зокрема на портретах представників козацької еліти та духовенства Гетьманщини². Назагал такі зображення не чіткі, дуже спрощені та схематизовані. І лише деякі, подібно до килимів на портретах західноєвропейських митців, можуть слугувати цінним джерелом для дослідження асортименту давніх килимових виробів. До цієї малочисельної групи поза сумнівом належать килими на портретах митрополита Дмитрія Туптала.

Тема зображень килимів в українському портретному живописі майже не висвітлена у науковій літературі. Це стосується як реконструкцій та атрибуцій

¹ Однією з перших публікацій, присвячених зображенням орієнтальних килимів у живописі XIV–XV століть стала стаття Курта Ердмана [К. Erdman]. Відтоді історіографія цієї проблеми поповнилася десятками позицій.

² Найдавніші з них, наприклад, килим на портреті генерального обозного Василя Касперовича Дуніна-Борковського з Чернігівського обласного художнього музею (Інв. № Ж-38) датуються межею XVII–XVIII століть. Репродукований: [с. 139–140, кат. № 98].

виробів, так і з'ясування значення килимових зображень. На цей момент зроблено лише декілька атрибуцій. У статті 2003 року ми розглянули килим на портреті гетьмана Павла Полуботка [2]. Дещо раніше Олена Падовська у своєму дисертаційному дослідженні спробувала ідентифікувати два інші килимові зображення [3, с. 22–24]. Один із них – килим на портреті Дмитрія Туптала, який під Інв. № Ж-453 зберігається у фондах Національного художнього музею України (далі НХМУ). У цій статті ми пропонуємо власну атрибуцію пам'ятки НХМУ Ін. № Ж-453, а також розглядаємо низку інших зображень, реконструюємо композицію килимів-моделей та з'ясуємо їхнє походження. Репродукції портретів, які згадані у статті опубліковані, зокрема, в альбомах “Український портрет XVI–XVIII століть” (зі супровідними каталожними статтями) [4] та “Україна – козацька держава” [5].

У музеях України та світу збереглася низка портретів ігумена кількох українських монастирів, письменника та проповідника, а з 1702 року ростовського та ярославльського митрополита Дмитрія Туптала. Серед них чільне місце належить написаним, як припускають, в іконописній школі Києво-Софійського монастиря Києво-Печерської лаври [4, с. 174–175]. Датуються портрети другою половиною XVIII століття, тобто більш як на півстоліття пізніше смерті митрополита. Таке датування зумовлене зображенням німба над головою портретованого (Димитрій Туптало був проголошений святим після 1752 року). На цих портретах ми виявили п'ять відмінних зображень килимів.

1. Портрет з НХМУ Інв. № Ж-453 походить з Військово-Микільського собору у Києві, а його створення гіпотетично пов'язують з іконописною школою Києво-Софійського монастиря Києво-Печерської лаври [4, с. 174, кат. № 156]. Автор портрета дуже детально промалював внутрішнє поле і кайму килима, розстеленого на столі (Іл. 1, сх. 1). У центрі внутрішнього поля на чорному тлі зображено фрагмент червоного картушеподібного медальйона, обабіч гострого кута якого закомпоновано геометризовані розети, в які вписані восьмикутники з хрестами та по два листкоподібні мотиви. У каймі закомпоновано смугастий візерунок, який творять п'ять смуг з простими зигзагоподібними мотивами та ширша шоста смуга, прикрашена картушеподібним мотивом з гачкуватою пальметою всередині.

Килим на портреті НХМУ Інв. № Ж-453 О. Падовська ідентифікувала як кавказький [3, с. 22–23]. На нашу думку, зображення схематично, проте доволі точно, відтворює взір так званого “семигородського” килима, з такими характерними мотивами поля, як центральна арка-міграб з вписаною вазою (на ній чотири дрібні листочки), обабіч якої розміщені розети та зубчасті листки. До характерних мотивів “семигородських” килимів належить і розміщений у каймі “ картуш ” з вписаним гачкуватим мотивом. Репродукований тут для порівняння килим з Будапештського музею прикладного мистецтва (Budapest Museum of Applied Arts) вважаємо однією з найближчих аналогій (іл. 2).

Так звані “семигородські” (або “трансільванські”) килими отримали свою назву від назви регіону, звідки походить велика кількість збережених екземплярів, знайдених, головню, у тамтешніх церквах³. Попри назву, виготовляли ці килими, що датуються XVII–XVIII століттями, не в Семигороді, а в містах західної частини Анатолії, зокрема Бергамі. Хоча існує також думка, що внаслідок тривалого

³ У музеях та колекціях сьогодні зберігається близько ста екземплярів, з яких найбільше у Museum of the Decorative Arts in Budapest [7, р. 96].

османського панування виробництво таких килимів могло виникнути також на Балканах [7, р. 96]. Порівняно з розкішними килимами палацових мануфактур міста Ушака, які створювали передовсім на персональні замовлення султана та знаті, “семигородські” килими були виробами скромнішими, мали менші розміри і призначалися для внутрішнього ринку та на експорт [8, с. 71–72].

За композицією поля “семигородські” килими поділяють на дві підгрупи. Першу, значно чисельнішу, становлять так звані “килими з подвійною нішою”, у полі яких дві ніші або арки міграбу, розміщені дзеркальносиметрично і з’єднані у єдиний шестикутний центральний медальйон. Другу групу творять килими з однією аркою-міграбом, яка зображає портал, часто навіть з такими архітектурними деталями, як колони з капітелями та стилобат [7, il. 70].

На портреті митрополита Дмитрія Туптала килим показаний не повністю, тому його неможливо віднести до котроїсь з підгруп. Попри те, композиція з міграбом та малюнок кайми дають змогу ідентифікувати його саме як виріб “семигородського” типу.

2. Дуже схожий килим до зображеного на портреті з НХМУ Інв. № Ж-453 бачимо на портреті, який під Інв. № Ж-205 зберігається у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (далі НКПІКЗ) [5, с. 775]. Проте тут у полі килима намальовано не один центральний медальйон, а півтора тобто поруч із цілим медальйоном закомпонована ще половина аналогічного мотиву (Схема 2). Окрім того, в полі килима намальовано більше розет та листків, а фриз кайми є довшим. Чи міг художник намалювати килим з багатьма медальйонами безпосередньо з натури? Така композиція наявна, як правило, в орнаментах турецьких гладкотканих килимів з геометричним орнаментом⁴. Водночас приклади застосування такої композиційної схеми для “семигородських” килимів, взір яких складніший і виконаний у техніці ворсового в’язаного килимарства, нам не знайомі. Тож логічно припустити, що художник запозичив зразок взору килима з іншого портрета, наприклад, НХМУ Інв. № Ж-453, повторивши його у фризі та розширивши у такий спосіб площину стола. Те, що він надав додатковій половині медальйона форму хреста, лише підтверджує припущення, що він не ставив перед собою завдання зобразити справжній килимовий виріб, а “імпровізував на тему”.

3. Портрет з Національного художнього музею України (Інв. № Ж-456) має кілька варіантів, що зберігаються у фондах Державної Третяковської галереї у Москві (далі ДТГ), Державному російському музеї у Санкт-Петербурзі та у трьох киявських музеях: НХМУ, НКПІКЗ та Національному музеї історії України [4, с. 175, кат. № 157]. На цьому портреті митрополит зображений біля столу, вкритого червоним килимом з червоною каймою. Килим має складний деталізований орнамент (Схема 3). У полі килима зображено арку, що правдоподібно є частиною центрального медальйона. Зовні медальйона поле килима заповнене складним рослинним взором, окремі мотиви якого важко ідентифікувати з огляду на умовне трактування та незначну розмитість. Серед них, однак, можна виокремити два мотиви зубчастих листків, один з яких чітко промальований на освітленій складці килима та квіти-розети. У каймі килима, взір якої також розмитий, прочитується великий серцеподібний мотив.

Складний рослинний взір килима, що має криволінійні конфігурації, одразу викликає асоціації з арабесковими орнаментами перських килимів. Дослідження лише частково підтверджує цей зв’язок. Серцеподібний мотив кайми, який

⁴ Як, наприклад, килимів з De Young Museum у Сан-Франциско (The Caroline and H. McCoy Jones Collection).

можна потрактувати як схематичне зображення пальмети з двома листками, дуже поширений в орнаментах давніх перських килимів [7, іл. 117, 119, 124, 125]. Проте решта мотивів орнаменту поля вказують на інше походження взору. Характерної форми медальйон з прямими лініями та різкими кутами, розети і, особливо, зубчасті листки пов'язують килим на портреті Дмитрія Туптала з уже згаданими килимами “семигородського” типу.

Якщо припустити, що зразком для килима служив усе-таки “семигородський” виріб, серцеподібний мотив у каймі варто вважати стилізованим “картушем”. Можливо, художник мав намір намалювати на портреті перський килим, адже такі вироби вважали найкращими та найдорожчими, проте маючи у розпорядженні “семигородський” зразок (справжній чи намальований на іншому портреті), вирішив подати його у криволінійній перській стилізації.

4. Ще одне зображення килима наявне на портреті з НКПКЗ (Інв. № КПЛ-п-1) та аналогічному полотні зі збірки ДТГ [4, с. 174, кат. № 155]. Воно дуже розмите, однак це не заважає виділити такі основні елементи композиції, як червоний центральний медальйон у полі, листки під медальйоном та восьмикутний мотив у жовтій каймі (Схема 4). Схожість з килимом на портреті НХМУ Інв. № Ж-456 проявляється як у малюнку поля, так і у каймі, що дає підстави припускати пряме перенесення взору, або ж запозичення з якогось іншого схожого портрету чи копії. Взір килима на портреті КПЛ-п-1 виписаний менш старанно, і є трохи спрощеним. Такі головні елементи взору, як арка медальйона, зубчасті листки, розета та пальмета-картуш, подібно як і у випадку з килимом на портреті НХМУ Інв. № Ж-456 дають змогу ідентифікувати виріб як “семигородський”. Схематичність взору, яка проявляється у спрощенні та геометризації, на противагу криволінійним конфігураціям килима на портреті НХМУ Інв. № Ж-456 лише підтверджує таку атрибуцію.

5. Килим на портреті з НХМУ (Інв. № Ж-055) має складний геометричний взір характеру (Схема 5). У загальних рисах він нагадує орнаментальне оздоблення килимів на інших портретах митрополита, зокрема на портреті з НХМУ Інв. № Ж-453, щоправда перемальоване художником на свій лад. Про те, що художник не відтворював взір реального виробу, свідчить орнамент частини килима, яким вкрито бічну поверхню столу. Він складається з розкиданих на синьому тлі простих елементів: шестикутної зірки, ромбів та невеличкої чотирипелюсткової розетки. Цей малюнок з погляду композиції килима виглядає алогічним – його не можна віднести ні до окресленого об'ємівкою поля, ні до жовтої кайми, і цьому є пояснення: автор портрета його просто вигадав.

Наш аналіз свідчить, що п'ять різних зображень килимів на портретах Дмитрія Туптала з різним ступенем достовірності відтворюють той самий анатолійський виріб “семигородського” типу. Килими на портретах мають такі характерні мотиви, як центральна арка-міграб з вписаною вазою, розетами та зубчастими листками у полі, а також гачкуватий “картуш” у каймі. Найточніші зі зображень є килим на портреті з НХМУ (Інв. № Ж-453), який, на думку П. Білецького, можливо, найдавніший [1, с. 122]. В інших випадках художники стилізували та інтерпретували зображення килима, запозичене, правдоподібно, з портрета-оригіналу чи котроїсь з численних копій, і навіть домислювали власні елементи взору. Так з'явився “перський” килим на портреті НХМУ Інв. № Ж-456, килим з двома медальйонами на портреті НКПКЗ Інв. № Ж-205 та килим з частково “хаотичним” взором у композиції портрету НХМУ Інв. № Ж-055. Прикінцево зазначимо, що зображення

килимів можуть бути підставою для з'ясування “генетичних” зв'язків між самими портретами. На підставі орнаментів килимів пов'язуються між собою портрети НХМУ Інв. № Ж-453 та Інв. № Ж-205, а з іншого боку екземпляри НХМУ Інв. № Ж-456 та НКПІКЗ Інв. № КПЛ-п-1, з якими також віддалено – репліка Інв. № Ж-055 з НХМУ.

Список використаної літератури

1. *Белецкий П.* Украинская портретная живопись XVII – XVIII вв. / Петр Белецкий. – Л. : Искусство, 1981. – 256 с.
2. *Когут Г.* Килим з гербом гетьмана Павла Полуботка / Галина Когут // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – Харків : ХДАДМ, 2003. – № 1. – С. 56–63.
3. *Падовська О.* Килими Поділля : дис. на здобуття наук. ступеня канд. мист.: 17.00.05 / Олена Падовська. – Львів, 1994.
4. Український портрет XVI–XVIII століть : Каталог–альбом / керівник проекту Анастасій Мельник. – К. : Артганія Нова, 2004. – 348 с.
5. Україна – козацька держава : Ілюстрована історія українського козацтва у 5 175 фотосвітлинах / керівник проекту, автор-упор. В. Недак. – К. : ЕММА, 2007. – 1216 с.
6. *Erdmann K.* Orientalische Tierteppiche auf Bildern des XIV. und XV. Jahrhunderts: eine Studie zu den Anfängen des orientalischen Knüpfteppichs / Kurt Erdmann // Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen. – 1929. – Vol. 50. P. 261–298.
7. *Great carpets of the World / Bérinstain V., Day S., Floret É. & an.* – New-York : The Vendome Press, 1996. – 377 s.
8. *Milanesi E.* Kobierce [typy, wzory, techniki tkania dywanow wshodnich i ewropejskich] / Enza Milanesi. – Warszawa : Arkady, 1999. – 192 s.

Стаття надійшла до редколегії 11.09.2014

Прийнята до друку 21.10.2014

THE CARPET IN THE PORTRAIT OF METROPOLITAN DMYTRIJ TUPTALO (1651–1709): ORNAMENTS RECONSTRUCTION AND ATTRIBUTION

Halyna KOHUT

*Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Theatre Studies and Acting,
str. Valova, 18, Lviv, Ukraine, 79008,
tel.: (0322) 29-64-197; e-mail: kohut_ua@yahoo.com*

This article is about the depictions of carpets in five portraits of Metropolitan Dmytrij Tuptalo. The author argues that these depictions with the varying degrees of reliability represent the same Anatolian carpet of the “Transylvanian” type.

Key words: Cossack Hetmanate, portrait, metropolitan Dymitry Tuptalo, “Transylvanian” carpet.

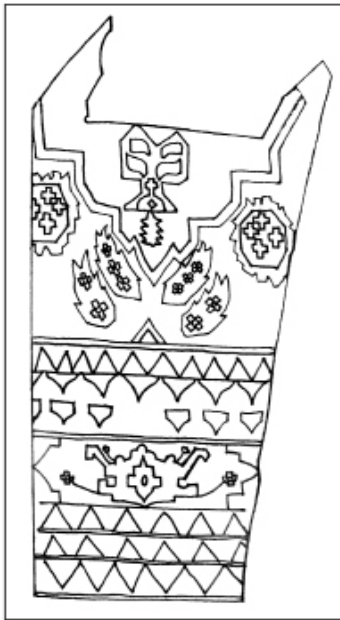

Схема 1. Килим на портреті Дмитрія Туптала з Національного художнього музею України (Інв. № Ж-453). Прорис.

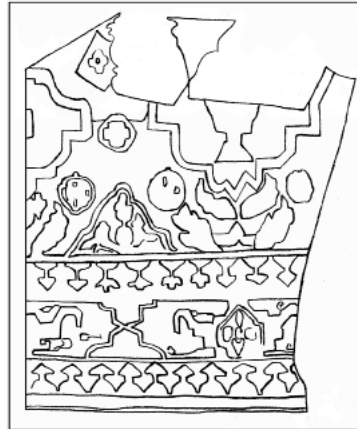

Схема 2 Килим на портреті Дмитрія Туптала з Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (Інв. № Ж-205). Прорис.

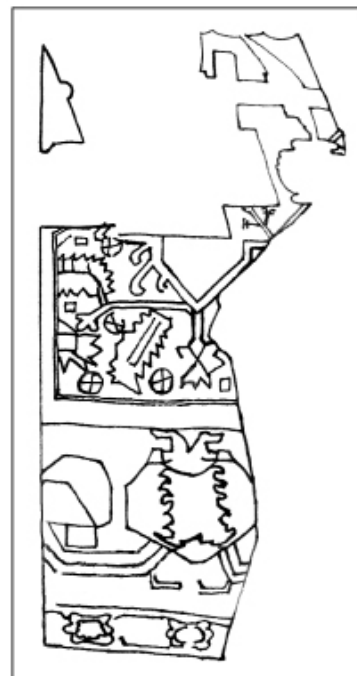

Схема 3. Килим на портреті Дмитрія Туптала з Національного художнього музею України (Інв. № Ж-456). Прорис.

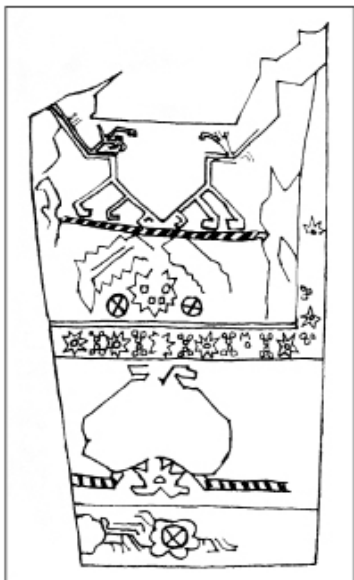

Схема 4. Килим на портреті Дмитрія Туптала з Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (Інв. № КПЛ-п-1). Прорис.

Схема 5. Килим на портреті Дмитрія Туптала з Національного художнього музею України (Інв. № Ж-055). Прорис.

Іл. 1. Портрет Дмитрія Туптала з Національного художнього музею України (Інв. № Ж-453)

Іл. 2. Так званий “семигородський” килим зі збірки Музею прикладного мистецтва в Будапешті (Budapest Museum of Applied Arts)